

Kinszki Judit

Nagyszülők

Édesapám nagyapját [apám mamájának az apját] úgy hívták, hogy dr. Schiller Zsigmond. 1847-ben született, és 1919 halt meg. Nyitrán jogi tanulmányokat kezdett, később a bécsi, a pesti egyetemen végezte, itt nyerte el a doktori fokozatot 1872-ben. 1873-tól mint ügyvéd működött, 1880-ig Budapesten, 1884-től Pozsonyban. Először ő foglalkozott a kisebbségek képviselésével. Amellett hírlapírással és növényteni dolgozatokkal foglalkozott. 1884-től a „Pester Lloyd” segédszerkesztője volt, 1906 óta pedig felelős szerkesztője A kiegyezést követően csakhamar Magyarország vezető politikai napilapja lett [Pester Lloyd: budapesti német napilap. A Pesti Lloyd-társulat alapította 1854-ben, eredeti célja a magyar kereskedelmi érdekek szolgálata volt. Naponta két kiadása jelent meg; társadalmi, gazdasági és kereskedelmi tartalmak mellett volt kulturális rovata is, közölt irodalmi és színikritikákat is. A kiegyezést követően csakhamar Magyarország vezető politikai napilapja lett. Első szerkesztője Weisz János volt, majd Rothfeld Sámuel szerkesztette. 1867-ben Falk Miksa vette át a szerkesztést, aki Deák Ferenc politikáját követte; az ő nevéhez fűződik a lap szellemi és anyagi föllendülése. Falk Miksa visszalépése után Singer Zsigmond, később pedig Vészi József volt a főszerkesztő. A lap 1945 áprilisában jelent meg utoljára. – A szerk.]. Költeményeket és beszédeket írt németül, magyarul. [Schiller Zsigmondról a Révai Nagylexikon is tartalmaz szócikket. Ebből megtudhatók a következők: Ógyallán (Komárom vm.) született, 1847-ben, Budapesten halt meg 1920-ban. Mint jogi doktor rövid ideig segédfogalmazó volt a belügyminisztériumban, 1872-től a „Pester Lloyd” munkatársa, közben Pozsonyban 1880–1884 hírlapíró, majd a „Pressburger Zeitung” főszerkesztője. 1903-ban a „Pester Lloyd” felelős szerkesztője lett. Számos politikai cikket, jogi értekezést és tárcát írt, továbbá egy nagyobb dolgozatot a kisebbségek képviseléséről („Budapesti Szemle”, 1873). Írt botanikai értekezéseket az „Oest. botanische Zeitschrift”-be (1863–1884), és voltak önálló botanikai munkái is. – A szerk.] A felesége 1854-ben született. Úgy hívták, hogy Stein Netti. Az apukája, Stein Salamon volt a nyitrai izraelita hitközség elnöke.

Schiller Zsigmondnak és a Stein Nettinek [hat gyereke volt, négy lánya, két fia Józsi a legidősebb, újságíró lett. Blanka férje Baumhorn Lipót volt, az egyik leghíresebb zsinagógaépítő [Baumhorn Lipót (Kisbér, 1860 – Budapest, 1932) a bécsi műegyetemen végezte építészeti tanulmányait. Első önálló műve az esztergomi zsinagóga (1888). Specialistája lett a zsinagógaépítésnek (ő építette az újvidéki, a temesvári, a szolnoki, Budapesten az Aréna úti zsinagógát, a a Pók utcait, a szegedit, a gyöngyösit. Átalakította és kibővítette az újpestit – összesen több mint 20 zsinagóga építése fűződik a nevéhez. Más művei: az állami felső leányiskola és a tőzsdepalota Temesvárott, a szeged-

csongrádi takarékpénztár Szegeden stb. – A szerk.]. A harmadik lehetett az én nagymamám Paula [szül. 1879]. Akkor volt a Nelli, ő meghalt gyerekszülésben. Az ő kislányát a nagyszülei nevelték. Három gyereket neveltek: az apukámat, a testvérét, a Kató nénit és a Babust. Akkor volt a Frida. Frida néni ellentétben a többiekkel tovább akart tanulni és foglalkozást, úgyhogy tanítónői oklevelet szerzett. Budapest polgármesterének volt a titkárnője. A második férjével aztán kimentek Angliába. A hatodik volt Ottó. A Gyáripárosok Országos Szövetségén [(Magyar) Gyáripárosok Szövetsége (GYOSZ) – 1902-ben alakult. Alapítói Chorin Ferenc és Hatvany-Deutsch Sándor báró voltak. Célja a magyar gyáripár érdekeinek érvényesítése volt a vámpolitika és a külkereskedelem terén, valamint a gazdasági közvéleménynek mint az iparfejlesztés nélkülözhetetlen előfeltételének a megteremtése. Minden fontosabb gazdaságpolitikai törvényalkotási kérdéshez hozzászólt. – A szerk.] belül volt a Textilgyárosok Országos Szövetsége, Ottó annak volt a titkára. Jómódúak voltak. Mi, a nagyanyám és a szüleim voltunk a legszegényebbek. Az összes testvér bent lakott a belvárosban szép három-négyszobás lakásokban.

A dédnagymama sokáig élt, 1938-ban vagy 1939-ben halt meg. Józsival együtt lakott, mert Józsi nem nősült meg. Volt egy szép nagy lakásuk. Semennyire sem voltak ők zsidók. Őhöz mi, unokák gyakran feljártunk.

A dédszülők [az apa apjának a szülei, azaz az apa nagyszülei] Künzker Salamon – talán elírás volt, hogy a Künzkerből Kinszki lett – és Fried Mina. Salamon 1828-ban született Kemencén [Hont vm.], harmincéves korában házasodott. A Kinszkiéknek Ipolyság mellett volt földbirtokuk. Egy nagyon szép, régi barokk polgárházban laktak, olyanban, aminek van egy nagykapuja, és a nagykapu közepén nyílik a kiskapu. Nagyon emlékszem rá, mert voltunk ott nyaralni. Semennyire sem tartották ott a zsidó szokásokat. Abszolút úgy éltek, mint a dzsentrik: lóháton, bricskával közlekedtek. Mikor visszacsatolták Magyarországhoz [Azaz: amikor a trianoni döntés következtében elcsatolt felvidéki területek egy része visszakerült Magyarországhoz – lásd: első bécsi döntés. – A szerk.], nyaraltunk náluk. Nagyon jóban voltak az unokatestvérek. Apám árva gyereknek számított, és ők mindig hívtak minket, ott nyaraltunk. Emlékszem, mikor legelőször mentünk, elmentünk vonattal Balassagyarmatig, és akkor egy homokfutót [bricskát] küldtek elénk. S mi azt nagyon élveztük.

A nagyapámnak, [Kinszki] Árminnak [szül. 1860-as évek] az egyik testvére, Józsi ott maradt gazdálkodni. Józsi bácsinak két fia volt: az egyik gazdálkodott a Kinszki-birtokon, a másik bérelt egy grófi birtokot Hévmagyarán [Hévmagyarád – Hont vm.-ben lévő, 1910-ben 300 lelkes kisközség volt. – A szerk.], az egy kis falu volt. Megvolt a grófi kastély – egy igazi szép kastély, kápolnával, minden – de az be volt zárva, és ők az ispán házában laktak, ami egy szép kúria volt, és nagyon modernül volt berendezve. Én életemben először láttam villany hűtőszekrényt, villanytűzhelyt. Volt szeszfőzdéjük, cséplőgépük, gőzekéjük. Nagyon jó földesúr volt, szerették őt a falusiak, mert törődött az iskolával meg a kultúrával. Volt egy fia, a Jancsi. Én nagyon szerelmes voltam a Jancsiba mint kislány, és mindig elképzelttem, hogy hozzámegyek feleségül. Volt egy kis lovam, a Juci, az ott nevelkedett náluk. Úgy volt, hogy a Jancsi átjön Magyarországra tanulni, és akkor majd nálunk lakik, és a bátyám, aki akkor már gimnazista volt, majd foglalkozik vele. Őket mind elvitték Auschwitzba Szlovákiából [lásd: deportálások Szlovákiából]. Mind meghaltak.

Ármin mint fiatalabb fiú, gondolom, járt kereskedelmi akadémiára [lásd: kereskedelmi iskolák]. Szerintem nem Budapesten tanult, csak feljött ide állásba, az Anker biztosítónál dolgozott [A bécsi

székhelyű élet- és járadékbiztosítással foglalkozó részvénytársaságnak igazgatósága volt Budapesten. A céget a 19. század közepén alapították. – A szerk.]. A nagypapa művelt ember volt. Sportember is volt, korcsolyázott, arra emlékszem, hogy volt korcsolyabérlete is. Ármin dolgozott a biztosítónál, a nagymama, Paula pedig otthon volt. Az Ilka utcában egy nagyon szép háromemeletes bérvillába költöztek, ezt a villát Baumhorn Lipót építette. Gondolom, egy emeletet vettek ki. Aztán jött a két gyerek, nagy korkülönbséggel. Apám, Imre 1901-ben született, a Kató néni, aki most is él még Párizsban és kilencvennégy éves, 1907-ben.

Anyukám családja egészen más, azt mondanám, hogy proli család volt. A nagypapám és a nagymamám Grünberger Dávid [1861] és Brauner Hermina [1869]. Felvidékről valók voltak, de nem tudok róluk nagyon sokat. A nagypapa szabó volt, de később egy katonai egyenruha-cégnél az volt a dolga, hogy egy nagy táskában levitte a szövetmintákat oda, ahol garnizon volt, és a tisztek csináltattak maguknak úgynevezett extra uniformist, tehát gyönyörű kimenő ruhát. Ők kiválasztották az anyagot, a fazont, ő mértéket vett róluk, és fölhozta Pestre, amikor összegyűjtött többet. Megcsinálták a ruhát, ő levitte, fölpróbálták, utánaigazította – azért kellett szabó –, és akkor levitte nekik a kész egyenruhát. Úgyhogy ő – azt mondta anyukám – két-három hetenként jött haza, mert mindig utazgatott valahol. Mindig kapott gyümölcsöt, egyszer bort is hozott haza, egy nagy hordóval.

Kilenc gyerekük volt – mindegyik gyerek Pesten született. A vidéken született két első meghalt rögtön a születése után, mert – ahogy mondta anyukám – a nagymamám nagyon fiatal lehetett, még fejletlen volt a méhe. És utána jött még kilenc. Hát védekezni olyan nagyon nem mertek ugye ellene. Mindig mondják, hogy hány gyerek lett volna, hogyha gyakrabban jön haza a nagypapa?! Állítólag a nagymama testvére, aki orvos volt, a tizenegyedik gyerek után megsajnálta őket, és valahogy a méhét egy kicsit elfordította, és akkor nem lett több.

Az anyukámék nagyon szegény környéken laktak, a Cserhát utcában. Anyukám mesélte, hogy a nagymama meg a nagypapa ennek ellenére azért elment, mondjuk, a Király Színházba megnézni egy operettet vagy valamit, és amikor a nagymama hazajött, elénekelte a gyerekeknek, amit a színházban hallott. De például volt olyan, hogy anyukám a tornaórán nem akart tornázni, mert nem volt rajta bugyi, és félt, hogyha bukfencezik, kilátszik a fenéke, és aztán azért meg is buktatták. Hazament sírva, és a nagymama mégis varrt neki egy bugyit. Nem jutott arra idő, hogy a gyerekeknek varrjon, mert mindig voltak a pénzes munkái. Másoknak varrt. A gyerekek lyukas ruhái szinte sosem kerültek sorra.

A legidősebb gyerek a Sanyi volt, ő valami kereskedelmi iskolát végzett, és főkönyvelő lett. Két gyereke volt. Sanyit az egyik fiával együtt vitték el a németek egy teherautón valamikor 1944-ben; valami erdőben voltak, és azt mondta a fia, 17 éves volt, hogy itt meg lehetne szökni. Sanyi nem mert, a fia viszont leugrott, berohant az erdőbe, és beállt a partizánokhoz, tehát ő életben maradt. Sanyiról semmit sem tudunk. Volt a Frédi, aki orvos volt itt Zuglóban. A feleségét Ecksteinnek hívták. Nagyon gazdag emberek voltak kinn Zuglóban. Fuvarozási vállalata volt a szüleinek. Ő pedig teniszezni járt, fehér szoknyában, meg a Tátrába mentek télen síelni, és imádott bridzselni – ő volt a polgári elem ebben a családban. Frédi az első világháborúban mint orvos Isonzónál volt, és valaki rálőtt, és emiatt ő háborús sebesültnek számított. Ezért ő valami nagyon magas kitüntetésben részesült, és nagyon sokáig mentessége volt a zsidótörvények alól [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és amikor már neki is bujkálnia kellett, akkor a felesége szeretője

elbujtatta az egész családot. Ez így fel volt vállalva, hogy van szeretője.

Volt aztán a Lajos, ő pék volt. Lajos nagyon nagy magyar volt, csavart bajusza volt, minden. És azt mondta [a holokauszt alatt] – még itt van a fülemben –, „hogy most mostoha gyereke vagyok az édes hazámnak, de leszek én még édes gyereke az édes hazámnak”. Munkaszolgálatos volt, eltűnt, soha nem jött vissza.

Aztán volt a Jenő [1877], az szabó volt. A felesége kereskedő volt, libafeldolgozó. Neki is volt az első világháborúban valami magas kitüntetése, úgyhogy egy ideig ő nemhogy munkaszolgálatos nem volt, hanem keretlegény volt. De aztán őt is elvitték, és eltűnt, nem jött vissza. Neki volt két gyereke, mind a kettőt meggyilkolták 1944-ben. Akkor lett az anyukám, Ilus [szül. 1899]. Anyukám pont a Jenő kétéves születésnapján született. A nagymama otthon szülte az összes gyereket, mert volt neki egy orvos bátyja, ő segített, és bepólyálták az anyukámat, s odatették Jenőke ölébe, aki egy kis sámlin ült, hogy itt van a születésnap ajándékod. Jenő fölállt; nem kell - mondta.

Akkor a következő az Imre volt, ő is orvos volt. A második világháborúban nagyon hamar orosz fogságba került. Azt mondta, hogy nagyon rendesek voltak az oroszok. Hát egy orvost megbecsültek. Visszajött, és itt Zuglóban volt a körzeti rendelő igazgatója. Nálunk lakott, olyan volt, mint az én pótapukám. Megnősült még, s aztán nagyon-nagyon hirtelen meghalt 1953-ban.

Akkor volt az Erzsí, ő tisztviselő volt, egész életében egy zene-hangszerboltban volt vezető tisztviselő, egy értelmes, okos nő volt. Őt elvitték, és nem jött vissza. Akkor volt a Gyöngyi, az iker, de a születéskor az ikertestvére meghalt. Ő lámpaernyő-készítő volt. Krausz Zsigmond volt a férje, ő is meghalt [a holokausztban], de a Gyöngyi visszajött, aztán még egyszer férjhez ment, és nagyon hamar rákban meghalt. Lehet, hogy azért, mert rajta kísérleteztek mint ikren, amikor kint volt Németországban.

Az utolsó volt az Aranka, neki volt valami szakmája, talán kesztyűkészítő volt. Férjhez ment – egy ilyen kényszerházassága volt, mert már ő nagyon öregnek érezte magát, és gondolta, hogy hozzámegy ehhez a Pollákhhoz. Mindig mondta, hogy nem szereti. Lett neki két gyereke, ma is élnek a rokonok valahol.

A nagyszüleim nem voltak annyira szegény emberek, csak sok volt a gyerek. De azért időnként elmentek Karlsbadba egy kicsit kúrálni magukat. Éppen kinn voltak Karlsbadban, és a nagypapa éppen biliárdozott, amikor jöttek be az újságosok ordítani, hogy kitört a háború [az első világháború]. És állítólag nagypapa ráborult a biliárdasztalra, és már meg is volt halva. A család legnagyobb gondja az volt, hogyan hozzák haza a holttestet, mert elkezdődött a katonák, a hadsereg szállítása, minden. Összefogtak és mégis hazahozták, hogy itt legyen eltemetve. Hermina nagymama hazajött, és itt volt a kilenc gyerek – ebből négy fiú kinn volt a fronton, később aztán vöröskatonák [lásd: Tanácsköztársaság] is lettek, de életben maradtak. Anyukám volt a családfenntartó, pont akkor végezte el a kereskedelmi iskolát. A férfiak mind a fronton voltak, tehát mindenütt nagy munkaerőhiány volt. Anyám nagyon jól tudott gyorsítani, és mindenféle helyeken dolgozott. Nagymamának volt egy varrógépe, és otthon vállalt varrást.

A nagymamámnál volt pénteken gyertyagyújtás – ma is megvannak a gyertyatartói nekem, és kiderült, hogy ezek úti gyertyatartók, ezeket vihette magával Karlsbadba. A Bethlen Gábor téren volt egy zsinagóga, de ott fizetni kellett a helyért, a fiúk mentek péntekenként, a lányok nem,

merthogy ennyinek nem tudtak fizetni, de a nagymama ment. Kórség nem volt. Minden ünnepet megtartott a család. A nagymamám nagyon szeretett olvasni meg színházba járni. A nagymamám is nagy hazafi lett, és csak nagy magyar történelmi regényeket olvasott. És a regényekből, amiket elolvasott, azokból választott nevet a lányainak, fiainak.

A Bethlen Gábor tér amolyan családi fészek volt. Mindenki ugyanabban a házban lakott. Ott lakott a nagymama egy hámszobás lakásban az Imrével és Lajossal, a két nőtlen fiúval. Ott volt az Imrének az egyik szoba rendelő. Abban a házban lakott a Sanyi is, a mellette lévő lakásban, a fölötte lévő lakásban lakott az Erzsi, és ugyanannak a háznak a másik udvarában az Aranka. Tehát csak mi nem laktunk ott, meg a Gyöngyi és a Jenőék. És a nagymamánál összegyűltünk elég gyakran. Volt egy nagy asztal, emlékszem, sok ember ült körülötte. A nagymama nagyon nagy összefogó erő volt. 1943-ban halt meg.

Szülők

Az apukám eléggé kis vékony gyerek volt, és úgy gondolták, hogy ne járjon iskolába. Volt a Frida néni [anyja testvére], aki otthon tanította, és az apám az ő segítségével kettesével letette az elemi iskolából a vizsgákat, és kilencéves korában már elvégezte mind a négy elemi. Nagyon kis okos gyerek volt. És akkor a papa mondta, hogy tovább a gimnáziumba. Legjobb iskola a piaristák, tehát elvitte a piaristákhoz és beíratta. Boldogan hazajött a nagyapa a kis Imikével, akit imádott, leült, leborult az asztalra, és már meg is volt halva. Ilyen hirtelen volt a halála. Soha nem volt semmi baja. Ez 1910-ben volt. Olyan fiatal volt még a nagyapám, hogy nem volt nyugdíj. Gondolom, hogy a munkahelye egy ideig valamit adott az özvegyének, utána pedig odavették őt, hogy dolgozzon ebben a biztosítóban. Az Ilka utcát nem bírták fönntartani, és elmentek a nagyszülőkhöz [a Paula nagymama szüleihez] a Tüköry utcába. Ők bent laktak a szerkesztőség épületében, tehát ez szolgálati lakásszerű volt. Paulának soha nem lett többet önálló lakása. Panziókban, később pedig barátoknál egy kis szobában éldegélt. Apám meg a Kató néni minden hónapban adtak neki valami kis pénzt. A dédnagymama akkor, azt hiszem, a Jóskaival [fia] élt már együtt egy kisebb lakásban.

Apám [Kinszki Imre] a piaristákhoz járt, ott is érettségizett tiszta kitűnőre. Voltak hárman unokatestvérek és barátok, és azon gondolkodtak, hogy írni kellene a „Huszadik Század”-ba [1900 és 1919 között megjelenő folyóirat, 1901-től a Társadalomtudományi Társaság folyóirata. 1906-tól főként a polgári radikálisok fóruma volt (ekkoról Jászi Oszkár szerkesztette), előtte azonban – Gratz Gusztáv, Kégl J. és Somló Bódog szerkesztősége idején – liberális és szocialista nézeteknek is helyt adott. – A szerk.]. Aztán elmentek a Jászihoz, kiderült, hogy apám már járt bent nála, és már oda is adta a cikkét. Ez nagyon jellemző volt rá.

Ottó [apai nagymama testvére] volt az, aki a család ügyeit intézte. Ő intézte el, hogy apám odakerült a textilgyárosokhoz, miután két évben egymás után nem vették vissza az orvosi egyetemre azért, mert zsidó volt [lásd: numerus clausus Magyarországon]. Át akart akkor menni biológiatanári szakra, de nem kapott engedélyt, és akkor odakerült irattárosnak a GYOSZ-ba. Nagy irattár volt az, aminek ő volt a vezetője, de inkább idegen nyelvű levelezést csinált. Szóval az én apám, aki több nyelven levelezett, filozófiai és irodalmi tanulmányokat írt, soha nem járhatott egyetemre.

Anyukám Gárdonyi Ilona. Grünbergerről van magyarosítva [lásd: névmagyarosítás], még lehet, hogy a nagypapa magyarosította. Anyukám 1899-ben született. Polgárit [lásd: polgári iskola] végzett, utána egyéves kereskedelmit [lásd: női kereskedelmi szaktanfolyamok], és tisztviselő volt, gyors-gépíró levelező.

Azt hiszem, a szüleim úgy ismerkedtek meg, hogy az anyukám oda került, ahol az apukám dolgozott, a GYOSZ-hoz, azon belül a Textilgyárosok Egyesületéhez. Apukámmal egy szobában voltak, anyukám keményen dolgozott, rengeteg túlórárt, mindent vállalt. Apukám kezdett kis papírrepülőgépeket dobálni az anyám asztalára, és őt nagyon idegesítette, és rászólt, hogy kis hülye kölyök, de apám csak dobálta. Az egyik repülőgépen az volt, hogy szeretne vele találkozni. A Farkasréti temetőbe adott neki randevút – ez jellemző volt apámra. Apám abszolút gátlásos kis fiatalember, megérkeztek a temetőbe, apám leült egy padra, letette a kalapját maga mellé, nehogy anyám odaüljön. Akkor anyám leült a másik sarokba, s elkezdtek a tudományról beszélgetni. Apám otthon bejelentette, hogy el akarja venni Gárdonyi Ilonát, amire állati nagy botrány lett, hogy egy művelt, öt nyelven beszélő fiú miért akar elvenni egy olyan csóri lányt. Az apám családja mintha több generációval előbb asszimilálódott volna, egészen más légkörben, másképp éltek, mint anyámék. Apám beleszületett egy olyan családba, ahol természetes volt, hogy beszéltek németül meg angolul meg franciául, anyám meg egész életében nem tudott még németül sem megtanulni. S mindig szemrehányást tett az anyukájának, akinek még majdnem hogy anyanyelve volt a német, de annyira akartak asszimilálódni, hogy eszébe nem jutott megtanítani őt németül.

Összeült a családi tanács, és megbeszéltek, hogy az a megoldás, hogy el kell küldeni a munkahelyről anyámat. Úgyhogy Ottó bácsi behívta, és mondta, hogy nagyon meg vannak elégedve a munkájával, de sajnos létszámleépítés van. Anyám rögtön tudta, hogy miről van szó, azt mondja, aláírom, hogy nem akarok hozzámenni az Imréhez feleségül, van nekem elég bajom. Nagyon dühös volt, ezt a jó állását nagyon szerette. Persze rögtön el tudott helyezkedni máshol, de apám csak nem kopott le. Már másnap ott várta, ment utána. Anyám nem volt szerelmes, de apám kitartó volt, anyám húgai meg ott ugráltak a nyakában, hogy zsidó családban addig, míg a legidősebb lány nem ment férjhez, nem mehetnek ők sem. Hát azt mondja, hozzámegy. Aztán nagyon-nagyon megszerette anyukám. Nem is lehetett apámat nem szeretni. Annyira drága, melegszívű, kedves, szerény ember volt.

Nem hiszem, hogy szempont lett volna apámnál, hogy zsidó nőt vegyen el, de így alakult. De nem is volt egyházi esküvő. 1925-ben esküdtek. Gyönyörű volt az esküvő. Valami jelmeztárból kölcsönöztek jelmezeket, apám zsakettben volt, anyámon gyönyörű mirtusz, minden, és fölvtették filmre. Gyerekkoromban az egyik fő attrakció az volt, hogy egy kis filmvetítővel néztük anyuék esküvőjét. Fogalmam sincs róla, hogy hol volt az esküvő, de a filmen azt látni, hogy egy nyitott kocsival mennek végig a Rákóczi úton. Egy fénykép is készült róluk.

Anyukám bátyjai nagyon kedvesek voltak. A két bátyja összefogott, és ők vettek bútort nekik. Akkor nagyon nehéz volt lakást találni. Zuglóba költöztek, mert ott egy szép kétszobás lakást lehetett kivenni annyiért, amennyiért Pesten egy kis ólat lehetett volna. Amikor összeházasodtak, anyám az Uránia Filmszínházban dolgozott mint a Lakner bácsi – akinek gyerekszínháza volt – titkárnője [Lakner Artúr, azaz Lakner bácsi Gyermekszínháza – gyermekszínhészekből álló társulat – 1926 és 1943 között működött. – A szerk.]. Akkor az Urániában tartottak nagy irodalmi előadásokat. Anyámat mindenki ismerte, mert anyám nagyon jól gyorsírt, írók diktálták neki a

műveiket, anyám otthon legépelte. Amíg a bátyám meg nem született, megtartotta ezt az állást. Később is mindig gépelt otthon. Jöttek hozzá az írók, diktáltak, vagy ő ment el valahova. Megkapta a saját gépét a Lakner bácsitól. Sokáig jóban voltunk vele. Engem és a bátyámat is akartak gyerekszínésznek, de apám azt mondta, nem hagyok a gyerekekből majmot csinálni.

A bátyám, Gábor 1926-ban született. Apukám nem akarta, hogy körülmetéljék [lásd: körülmetélés], de a két nagybátyám nagyon fölháborodott ezen. Apám aláírta, meg tanúkkal aláíratta, hogy az az ő akarata ellenére történik. Aztán egyszer, amikor alaposabban megnéztem, minden aláírás az apámé volt. Ő írta alá sokféleképpen, ennyire bántotta, hogy körülmetélték a fiát. Apám szerint ez barbár szokás volt. Ő annyira az angol hagyományokat tisztelte, ő angol úriemberként szeretett volna élni. Én apám szájából ezt a szót, hogy zsidó, nem hallottam, se mint vallásról, se mint emberről, valakiről, bárkiről.

Apám végig a GYOSZ-ban, a Textilgyárosok Egyesületében dolgozott, amíg a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon] következtében föl nem mondtak neki vagy nem nyugdíjazták. Textilszakember lett, tudósítója volt a „Textil Zeitung”-nak. 500 forint [azaz: pengő] volt a fizetése, amiből nagyon szépen éltünk volna, ha nem adott volna belőle vagy 200-at a nagymamámnak. Aztán amikor a nagybátyám [Imre nevű anyai nagybácsi] Pécsre ment orvosira, neki is küldtek minden hónapban 100 pengőt albérletre meg mindenre.

Apám munka után fényképezett. Állítólag a bátyám születése előtt anyukám vett neki egy kis gépet, addig eszébe nem jutott. Akkor a gyereket kezdte fényképezni, de nagyon gyenge minőségűek lettek a fotók. Nem nyugodott bele, és elhatározta, hogy megtanulja, hogy ő maga előhívja. Minden ott volt neki a fürdőszobaablakban. Kitalált egy gépet, úgy hívták, hogy Kinszekta, amivel természettudományi nagyítóval mikroszkopikus felvételeket tudott csinálni. Ez a kisszobában, a cselédszobában – nem volt cseléd – volt. Akkor valamikor délután hazajött, este pedig elment a Centrálba – mert megmaradtak ezek az irodalmi kapcsolatai. Nagyon sokan jöttek hozzánk, nagyon szerettek hozzánk jönni a barátai. Nálunk nagy társadalmi élet volt. Anyukám irtózatosan finom süteményeket csinált, meg a semmiből is tudott finom szendvicseket csinálni.

Amikor megszülettem [1934], egy emelettel lejjebb költöztek a szüleim, hogy legyen három szoba. A sarokszoba gyerekszoba volt, ott volt a kiságyam meg a bátyámnak a sezlója, kis íróasztal, mindenféle színes bútor. Aztán volt a hálószoba, két ágy meg két szekrény, két éjjeliszekrény. És akkor volt az ebédlő, annak volt egy kiugrója, ott volt apu íróasztala, még a legénykori szép faragott íróasztal. Volt egy nagy akvárium – halmániákus is volt apu, a Rákos-patakból maga fogta ki a halakat, meg gőténk is volt. És volt bent egy könyvszekrény és egy biedermeier ülőgarnitúra, amit Frida néniéktől kaptak nászajándékba: egy nagy kerek asztal hat székkal. És akkor volt egy előszoba.

A házban a gangon volt az élet. Háromemeletes ház volt, az egyik oldala nyitott, és egész nap besütött a nap a folyosóra. Mikor kicsik voltunk, ott tanultunk járni, ott pancsikoltunk, ott írtuk a leckét, és a ház gyerekei ott rajcsúroztak az udvaron. Nagy játékok voltak. A házban csak mi voltunk zsidók, de nem volt ott semmi probléma.

Cselédünk nem volt. Mikor nagyon kicsi voltam, még volt valami Teri néni. Arra is emlékszem, hogy volt egy varrógép, és egyszer egy hónapban jött egy néni, aki mindent megfoltozott. Például apukámnak minden inge olyan volt, hogy a hátából kivettek egy darabot, és csináltak rá új gallért.

Ágynemű, minden; ő mindig jött. A Kinszki nagymamám csodálatosan kötött. A bugyimtól kezdve mindent a nagymamám kötött, horgolt. Horgolt bugyim volt, zoknim, nagykabát, korcsolyázáshoz holmik, mackónadrág meg pulóver, kesztyűk, mindent a nagymama kötött.

Anyukám minden nap ment vásárolni, főzött. A Bosnyák téri piacra járt. De volt, aki hozta például a tejet vagy a túrót házhoz. Minden reggel ott volt a tej meg a zsömle az ajtóban mindenkinek. Anyukám nagyon jól tudott sütni. Mikor még nem voltak anyagi gondok, legalább ötfélét csinált egyszerre: volt a női szeszély [baracklekváros, tojáshabos sütemény], a pischinger [tortaféle, ostyalapok között mogyorós csokoládékrémmel], az isler, az estike és még valami ötödik. Mi ott sürgölődtünk, segítettünk neki a bátyámmal. Volt egy nagy doboz, abba voltak berakva ezek a sütemények, és volt az előszobában két egyforma fehér szekrény. Az egyik polcos volt, a másik akasztós. A polcos szekrényben voltak a tartalékedények – mert nem volt ebédlőkredenc –, és volt abban egy fogas, és oda volt ez a doboz felakasztva, és abban volt a sütemény. Mindig volt. Apukám imádta. A másik, amit nagyon tudott anyukám, hogy amikor jöttek a barátok, gyönyörű hidegtálakat csinált semmiből. Valami sonkaféle volt, azt ő így fölcsavarta; aztán icipici zöld paradicsom, ezek így föl voltak állítva körbe mint a kis ágyúk. Akkor kemény tojás, fasírt, és ezek gyönyörűen föl voltak tálalva. És volt nagyon sokszor tea. Anyukám, amikor eljött a munkahelyéről, a kollégáitól ajándékba kapott egy valódi Rosenthal teáskészletet – gyönyörű volt, nagyon kecses és nagyon szép [A német Rosenthal cég, melyet a 19. század végén (1879) alapított a névadó Philip Rosenthal, főleg barokk és rokokó ornamentikával díszített porcelánárut készített, majd az 1920-as évektől felhasználtak art deco motívumokat is. – A szerk.] – és egy ezüst dobozban kanalakat. Volt egy merőkanál és 12 ezüstkánál. Mindig, ha vendégek voltak, akkor a dobozból kivettük, mert hétköznapi nem használtuk.

Apám pacifista volt. Hozzánk a lakásba nem jöhetett be játékpuska, íj, még játék katona sem. Kisvasút volt, állatok, állatkert. Apám csinált nekünk társasjátékokat, állatosat meg őslénytanosat. Ő találta ki a játékszabályokat, ő csinálta meg a figurákat hozzá. Nagyon ügyesen tudott hajtogatni. Egész városunk volt, hidakat, házakat, épületeket, kupolát, mindent tudott papírból hajtogatni és kifestette nekünk.

Én tanultam zongorázni. Anyukám elhatározta, hogy részletre és váltóra vesz egy használt zongorát, és járt hozzám egy zongoratanárnő. Aztán egyszer csak kiderült, hogy miért kell engem zongorázni tanítani. Az orvos nagybátyámnak volt egy szeretője [ez Frédi nevű anyai nagybátyja], egy óvónő és zongoratanárnő. Azt mondta, hogy amennyiben én tanulok zongorázni, ő fizeti az órákat. Ez volt a módja annak, hogy a szeretőjének fölháborodás nélkül pénzt adjon. Akarta, hogy óvodába is menjek, de az ellen fellázadtam – azt is persze azért, hogy így is adhasson pénzt. De zongorázni zongoráztam, egészen, amíg nem jött a zsidó dolog.

A bátyámmal korcsolyáztunk, úsztunk a jéghideg vízben. A bátyám dolga volt mindenre megtanítani engem. Bedobott a medence közepére, én kikapálóztam, megint bedobott, és akkor lassacskán így megtanultam úszni. Ugyanez volt a korcsolyával. Bevitt közepre, otthagytam, én bőgtem, ott álltam egy darabig, kicsámpáztam, megint bevitt. Egy óra múlva már vidáman kikorcsolyáztam. Kemény telek voltak, itt a Columbus utca sarkán volt egy jégpálya.

Mindig Nógrádverőcén nyaraltunk. Volt ott egy tanítócsalád, Szilágyiék, akiknek a kertjében volt egy kis faház, és azt az én szüleim 500 pengőért egy egész szezonnal kivették. Amikor vége lett az iskolának, oda lementünk. Jött egy stráfkocsi, arra rápakoltak kosarakba ágyneműt, mindent

levittünk, és lenn voltunk egészen addig, míg nem kezdődött a tanítás. Apámnak volt szabadsága – három hét biztos volt –, és lejött. Amikor nem volt, akkor jött minden nap vonattal. És amikor én már nagyobb kislány voltam, minden nap kimentem a vonathoz eléje. Nógrádverőcén óriási kirándulások voltak, föl a hegyekbe kisvasúttal. Nagyon sokáig jártunk oda. Már egy évvel azután, hogy megszülettem, van rólam fénykép ott lenn. És egészen addig, ameddig már a nagyon nehéz, háborús idők nem jöttek.

Az Angol utcába jártunk elemibe. Gábor mindig tiszta kitűnő tanuló volt. Nálunk jól kellett tanulni. Szégyen volt valamit nem a legjobban csinálni. Nálunk mindenki előtt állandóan valami könyv volt, mindenki valamit tanult, írt. Apám és a bátyám nagy matematikusok voltak, mindig matematikai feladaton dugták össze a fejüket. Mikor mentem iskolába, a tanító néni mondta, „te is tanulj olyan jól, mint a bátyád”. Mikor én iskolába kerültem, én már görög katolikus voltam. Öt éves voltam [azaz: 1939-ben], amikor görög katolikusok lettünk [Görög katolikusok – bizánci rítusú, keleti katolikus egyházak, melyek szertartásait megtartva kiváltak az ortodox (görögkeleti) egyházakból, és egyesültek Rómával. Nincsenek dogmatikai ellentéteik a római katolikus egyházzal, csak bizonyos hittételek hangsúlya körül van eltérés. Elismerik a pápai primátust, de egyházfegyelmi kérdésekben megőrizték saját régi hagyományait, például női férfiakat is pappá szentelnek (de püspök nem lehet házasságban). Az első világháború előtt több mint 2 millió görög katolikus élt Magyarországon (elsősorban az ország keleti megyéiben, Kárpátalján és Erdélyben). 1934 óta nevük „bizánci szertartású katolikus”, mert csak a görög anyanyelvűek végzik a liturgiákat görögül, egyébként minden nép a saját nyelvét használja. – A szerk.]. Nem volt zsidó identitásom semmi. A bátyám ment húsvétkor locsolkodni, meg hozzánk is jöttek. A bátyám ministráns volt [Ministránsok – a katolikus egyházban oltárszolgák, rendszeren világi fiúk, akik a miséző papnak az oltárnál segédkeznek (a hívek helyett felelnek, a misekönyvet az egyik oldalról a másikra viszik, a bort és vizet az oltárra helyezik és öntenek belőlük, a mise alatt csempesznek stb.). – A szerk.]. A hitoktatója imádta a bátyámat, azt mondta, hogy a bátyám egy szent. Mert annyira jó gyerek volt. A karácsony nagyon rendszeren meg volt tartva, a húsvét is. Kötelező volt templomba járni, minden vasárnap ott kellett lenni a misén; volt templomlátogatási igazolvány, le kellett pecsételtetni.

Volt egy Tóth Celli nevű kislány az elemiben, akivel jóban voltam, a papájának volt egy kocsmája. Amikor másodikosok vagy harmadikosok voltunk, volt valamilyen osztályműsor, és magyar táncokat táncoltunk magyar ruhában. Nekem nem volt, mert az apukámat már B-listázták, és szegények voltunk. És ez a drága Celli, mert ő beteg volt, odaadta nekem a magyar ruháját, hogy én abban táncoljak. Én annyira bőgtem, mert megalázkodónak éreztem, hogy nekem a Tóth Celli ruhájában kell táncolni. S a bátyám lefényképezett. Akkor jött az első áldozás, ők katolikusok voltak, én görög katolikus, minálunk egy héttel később volt. És akkor megint a Tóth Cellinek a ruhájában voltam. Na ez már betett nekem, és le vagyok fényképezve, hogy így bőgök, hogy ne fényképezze le, mert ez a Tóth Celli ruhája. Amikor bejött a zsidótörvény, és föl kellett tenni a csillagot, a legjobb barátnőm a Pápai Irénke szóba sem állt velem, rám sem nézett. És a Tóth Celli odajött és megpuszított engem. Amikor már sárga csillagot kellett hordani [1944. március 31-én rendelték el], már nem is volt tanítás. Az az év nagyon gyorsan befejeződött. A zsidótörvény következtében nem járhattam gimnáziumba. Jött a gond, hogy velem mi legyen. Volt egy nagyon helyes hölgy, aki szegény volt, és járt a bátyámhoz, és angolra tanította. És akkor engem is kezdett tanítani németre.

Apukám családja egy abszolút liberális, asszimilálódott család volt, ahol semmiféle zsidó vallási tevékenység nem folyt. Én az apukám családjánál soha nem láttam se gyertyagyújtást, semmit. Az anyukám családjában valamennyi volt. Ha oda az ember pénteken elment, látta, hogy a nagymama és a fiúk mennek a templomba. Mivel mi ki akartunk vándorolni Új-Zélandba, apukám úgy gondolta, hogy akkor már ne cipeljük magunkkal ezt a zsidóságot, hiszen úgysem volt érdekes neki a vallás. Volt egy kolléganője, aki görög katolikus volt, akivel beszélgetett, nagyon szimpatikus lett, hogy itt a papok nőszülhetnek, meg gyerekeik vannak, meg szegények, ez egy ilyen emberi vallásnak tűnt neki. Pontosan emlékszem a keresztelőmre, nagyon meg voltam hatva, mert nagyon tetszett a pap, a térdére ültetett, és mondta nekem a Miatyánkot [Miatyánk (Pater noster) – a keresztények legszentebb imája; a keresztény hagyományok szerint maga Jézus tanította meg rá az apostolokat. – A szerk.]. A bátyám nagyon vallásos lett. Nagyon jó tanuló volt, nagyon szenvedett attól, hogy megkülönböztették – a sárga csillag, amit nem lehetett levenni. Anyagilag már nagyon rosszul álltunk, apukám már B-listán volt, egy szobát fűtöttünk, és a bátyám ott imádkozott mindig a jéghideg szobában. Anyukám mondta mindig, hogy örült ez a gyerek, apukám annyira szépen, toleranciával azt mondta: hagyd békén, neki kell valami, ahova menekül. Én a bátyámat mindenben követtem. Nem vettek föl már 1944-ben iskolába, én akkor kezdtem volna a gimnáziumot. A bátyám azt mondta, semmi baj, neki megvannak a tankönyvei, és elkezdünk tanulni. Mint az iskolában, szépen tanított mindenre, amit egy elsős gimnazistának tudni kell.

Anyukám irtózatosan ragaszkodott a családjához. Szinte minden nap bementünk a nagymamához. Ezért nem is volt baj, hogy apu nem jött haza, mert mi sem voltunk otthon. Anyukával elmentünk a bátyámért a gimnázium elé. Bementünk a nagymamához, ott valamit ebédeltünk, estefelé pedig hazasétáltunk. Anyukám takarékoskodott, tehát soha nem volt villamos; mindig gyalog. Közben megálltunk a Ligetben – egyedül a Ligetben volt hinta meg csúszda; Zuglóban nem voltak játszóterek. Anyukám tudott egyedül beszélgetni a nagymamával, a szájáról olvasott, és hangosan beszélt hozzá, mert akkor már szinte teljesen süket volt. Én játszottam, rajzoltam, később főleg olvastam. Imre nagybátyám, az orvos, nagyon szeretett, otthon volt, amíg el nem vitték munkaszolgálatra, ő mesélt nekem.

Gyerekkoromban mindig arra aludtam el, hogy apukám hallgatta a Hitlert. Akkor be kellett a zsidóknak adni a rádiót [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Nekünk volt egy kis néprádiónk, azt beadtuk, meg volt egy nagyon komoly [Az 1939/40-ben elindult ún. néprádió-akció során fejlesztett ki négy nagy európai elektronikai cég, a Telefunken, a Standard, a Philips és a magyar Orion Villamossági Rt. egy olcsó rádiókészülék-típust, a néprádiót. – A szerk.]. Kató néni férje a Tungstram fejlesztőmérnöke volt, és ő állított össze nekünk egy egészen különleges készüléket, ami a hálósobában az egyik szekrény mögött volt. Azt apukám mindig este későn elhúzta, ki a rádiót, és akkor hallottam a BBC szignálját. Apám nagy angolbarát volt. Mindig ebben hitt, hogy majd jön a Churchill.

A háború alatt

A háború alatt az anyukámmal a gettóban voltunk. Azóta se mentem el az Akácfa utcába abba a házba, ahol a gettó volt, se abba, ahonnan elvittek minket, a Király utcából. Mikor megyek, ott a sarkon megállok, ez az a ház – bemenni az udvarba, ahol álltunk ott, ahol szétválasztottak; ordítottak a nyilasok, hogy öt percet adnak, s hallottuk fönt a lövöldözést, mert biztos volt, aki elbújt, és azt ott helyben lelőtték. Nem tudok oda elmenni.

Főleg a rabság, bezártság miatt küzdöttem az első időkben, a gettó előtt, a Gobbi Hildának a papája, a Gobbi bácsi volt a parancsnok abban a házban, ahová minket vittek. Nagyon szerettek engem, és akkor mindig mondtam neki, hogy én már annyira utálok ezt a kijárási tilalmat. Engem kinevezett futárnak, kaptam egy karszalagot és volt rajta egy zöld kereszt, és akkor a csillagot levehettem. Mindig küldött engem valamivel, ami azt jelentette, hogy akkor is, mikor a zsidók nem mehettek ki, én mászkáltam. Gabi bácsi azt mondta, ha bombázás van, álljak be egy kapu alá. Nem volt könnyű, mert zárva tartották a kapukat. Amikor apukám munkaszolgálatos volt, és mindig próbáltunk neki csokit vagy valami más finomságot venni, de amikor kijárási volt, akkor egy pillanat alatt elfogyott, mire odaértem, már nem tudtam neki venni semmit. És akkor egyszer amikor csak én mehettek ki, gondoltam, hogy most van az a pillanat, mikor bemegyek és mondom, kérek tíz deka csokit. Rám nézett az eladó, és azt mondta: „Kislány, nem vagy te zsidó?” És én, mint a nyúl, pénzt, mindent otthagytam, az életemért futottam. Nem tudtam, hogy most nem hívja-e egy pillanat múlva a nyilasokat vagy...?

Az apai nagymamám [Paula nagymama] is a gettóban volt, de máshol, és ő ott meg is halt. Mikor odamentünk, ahol volt, mondták, hogy meghalt. Apukám nagyon ragaszkodott az édesanyjához, és a fejébe vette, hogy megkeressük. És elmentünk abba az üzlethelyiségbe, mert már megtelt a zsidó fürdő udvara, s ebbe az üzlethelyiségbe rakták a holtakat; mint a fahasábok föl voltak ott szépen stócolva. Nagyon-nagyon hideg tél volt, és majdnem hogy meztelenre le voltak vetkőztetve – hát a ruha aranyat ért. Elkezdtük lerakni a halottakat, hogy megkeressük a nagymamát. De így, hogy ő megfogta a vállát, én a lábát, és így meg voltak fagyva, mint a fahasábok. Bennem nem volt borzalom, mert olyan kemények voltak és olyan merevek, mintha deszkákat rakott volna az ember. És hosszú ideig rakosgattuk, s aztán föladtuk. Nem találtuk meg, persze nem is lett eltemetve.

Az apám munkaszolgálatos volt Déván és Celldömölkön. Aztán volt itt Pesten, valamilyen malomban is. Ő a kis vékony ember cipelte a zsákokat, de ott is volt lapjuk. Csináltak olvasókört. Ezek mind fehér karszalagosok voltak [azaz zsidó származásúak, de keresztény vallásúak]. 1943-ban már a bátyámat is mindig beosztották. Levente nem lehetett, és a tűzoltósághoz volt beosztva. Ha bemondta a rádió, hogy légi veszély, akkor a bátyám rögtön biciklire ült, és ment a tűzoltósághoz.

Én apámon soha nem láttam sárga csillagot. Ő mivel áttért volt, fehér karszalagot viselt, semmi különbség. A bátyámra pontosan emlékszem, hogy ott térdelt a templomban sárga csillaggal. Anyukáémra, az enyémre is emlékszem, nekem korbáronyiból volt, mert amit anyám a rongyoszsákban talált sárga színűt, abból csinálta.

A gettóban volt a háznak egy pincéje, és ott lent voltunk, mert akkor már folyton bombáztak [1944 végén]. Egyszer csak a mellettünk lévő épületet eltalálták, és átszakadt a vízvezeték. Zúdult be a víz a pincébe. Óriási pánik lett, rohantunk föl, jött be a víz. Ez még december volt. És akkor fönt voltunk a lakásban, az ablakok már be voltak mindenütt deszkázva. Valami fény beszivárgott részben a deszkák résein, nagy szoba volt, körülbelül harmincan voltunk benne. Körben a falon hatalmas üveges szekrényben rengeteg könyv volt. Több se kellett nekem, én egész nap olvastam. Így eltelt az idő. Hát az ennivaló az annyi volt, hogy kapott a szoba egy kenyeret. Anyukám aztán, amikor meghallotta, hogy csönd van [vagyis abbamaradt a bombázás], rögtön kiment, az orosz katonáktól kapott valami kenyeret meg csokoládét.

Kijöttünk a gettóból, és mondtam anyámnak, hogy menjünk vissza a Liszt Ferenc térre, ahol a vatikáni védett házban voltunk és ahonnan bementünk a gettóba [lásd: menlevél]. Mert ott maradt minden bútorunk, ágyneműnk, edényünk. Visszamentünk, és megtudtuk, hogy egy akna érte ezt a szobát, ahol voltunk a gettóban és akik ott maradtak tovább, mint mi, mindenki meghalt. Mikor anyukám ezt megtudta, ettől kezdve én felnőttesítve lettem. Mondta, Juditkám, mindig azt csinálom, amit te mondasz. Juditkám, milyen pártba lépjek be? Hát szociáldemokrata. Akkor anyukám belépett a pártba. Hamarosan azt mondta anyukám, „jaj, Juditkám, mit csináljak, lépjek át a kommunista pártba?”. „Ne lépj át”, mondom, „mert a két párt majd úgyis egyesül, hallottam” [lásd: Magyar Dolgozók Pártja (MDP)]. Nem lépett át, de visszaminősítették tagjelöltnek. Evvel nagyon jól járt, mert kevesebb munkát vártak tőle. 1956 után nem lépett vissza a pártba, de összejártak a régi elvtársakkal.

A gettóban nem tudtunk semmit Auschwitzról meg a munkaszolgálatról. Az eszünkbe nem jutott, hogy nem él apukám. Mentünk ki mindig a Keleti pályaudvarra, és mindenkit, aki leszállt, megkérdeztünk. Egyszer csak édesanyám talált egy embert, aki abban a században volt, emlékezett is apámra, s akkor mondta, hogy őket valahol lecsatolták, aztán a vonat elment Németország felé. És valahol leszálltak, és gyalog mentek Sachsenhausen felé – ez az erőltetett menet. A szállásuk egy német tanyán volt az istállóban a szalmán, és neki [annak az embernek tehát, aki visszajött] annyira sebes volt a lába, hogy ő nem bírta továbbmenni, s úgy határozott, hogy kockáztat: befúrja magát a szalmába. Sikerült neki, nem találták meg. Ő nem tud többet a többiek sorsáról. Soha többet senkit nem találtunk, csak ezt az egy embert. Tehát nyilvánvaló, hogy Sachsenhausen és e között a tanya között valahol mindenkit lelőttek. De mi abszolút úgy fogtuk föl, hogy ennyit tudunk róla, majd ő is jön. A bátyámról sem jött sokáig semmi hír, aztán talált anyukám egy fiút, aki a bátyámmal együtt dolgozott több helyen is a munkaszolgálat alatt. És ő mondta, hogy mikor megérkeztek Buchenwaldba télen, a vagonból kiterelték őket, és megkérdezték, hogy kinek milyen végzettsége van. És a bátyám mondta, hogy diák. Akiknek nem volt szakmájuk, azokat levetkőztették, s hideg vízzel addig locsolták, míg meg nem fagytak. Anyámban, azt hiszem, hogy akkor megpattanhatott valami. Apámat mindig várta haza, soha nem volt hajlandó holttá nyilváníttatni, pedig kapott volna özvegyi nyugdíjat, én árvaságít. De halála pillanatáig várta haza apámat. A bátyámat nem várhatta, mert azért ezt el kellett hinni, miért mondta volna különben a fiú.

Imádtam apukámat. Valami olyan kapcsolat volt köztünk, hogy mindig érzem, hogy fogja a kezemet. Anyukámnál ez nem volt, és az nagyon mókás volt, hogy inkább tőlem kért tanácsot mindenben. Megszokta, hogy apukám intézi az ilyen dolgokat, ő tudja a politikát meg minden. Rövid ideig, amikor a nagybátyám megjött 1946-ban a fogságból, ő egy kicsit átvette az apaszerepet. Megnősült, de törődött velünk, anyagilag is. És mikor ő meghalt [1953-ban], akkor majdnem belehaltam. Nem tudtam enni, hogy most őt is elveszítettem. Nagyon okos, intelligens ember volt, lehetett vele beszélgetni, olyan jó érzés volt. Az nagyon megviselt.

A Liszt Ferenc téren laktunk. Zuglóból [a régi lakásból] ami megmaradt, bevittük oda. Egy kézikocsin behúztuk azt a néhány bútort, nem sokkal a felszabadulás után. A lakásban három szoba volt, mindegyik szobában más család lakott – de az eredeti tulajdonos nem jött vissza. Aztán az egyik szobából a család visszament a saját lakásába, lett két szobánk, és akkor anyukám szerzett a harmadik családnak a földszinten egy lakást, és így lényegében a lakás a miénk lett. Anyukám egészen a haláláig [1983-ig] ott lakott a Liszt Ferenc téren. 1946-ban visszajött a

nagybátyám orosz fogságból, és neki kellett két szoba, az egyikben lakott, a másik a rendelője volt. Meg visszajött a Gyöngyi, ő is nálunk volt. Aztán visszajött a Kató néni, apám húga, ő is nálunk lakott. Mindenki vagy elpusztult, vagy kivándorolt, tehát mi olyan légüres térben voltunk. Anyukám a testvéreibe meg abba az egy nagynénimbe kapaszkodott tíz körömmel. Anyukám mindenfélét csinált. Az egész házba járt takarítani, hullát mosni, mindent elvállalt. Később a nagybátyám megnősült, a Gyöngyi férjhez ment, és mi ketten voltunk a lakásban. Ki volt adva az IBUSZ-nak mindig az egyik szoba, hogy egy kis plusz pénz bejöjjön. A háború után anyukám a Divatáru Nagykereskedelmi Vállalatnál volt mint gyors- és gépíró és levelező, aztán volt a Nemzeti Banknál, volt a Tükernél (tüzelőanyag kereskedelmi vállalat).

1945. április volt, egyszer csak anyám rám néz, azt mondja, te, nem kéne neked iskolában lenned? A legközelebbi iskola a Mária Terézia Leánygimnázium volt; a nagymama testvérei közül többen ide jártak. Ez elegáns iskola volt Pesten, az Andrássy úton. Bementünk, végignézték rajtunk, hát szörnyen néztünk ki, és rögtön mondták, hogy régen megkezdődött a tanítás, nincs felvétel. Na, anyám kinyitotta a száját, azt mondta: „Jó, mi így nézünk ki, gettó és a többi, de ez az apja!” És kirakta a piaristáktól apám bizonyítványait. Fölvettek. Mondták, hogy csak magántanuló lehetek, de bejárhatok, és majd magánvizsgát kell tennem. Hát én attól kezdve bejártam rendesen. Talán két kettesem [Ez az osztályzat a mai „jó”-nak, azaz 4-es érdemjegynek felel meg. – A szerk.] volt, a többit mind jelesre letettem, az első évet. Utána már mindig kitűnő voltam. Nem volt egy könnyű dolog, mert ez bizony egy nagyon elegáns környék volt, az Andrássy út, a lányok legnagyobb része nagyon jómódú volt. Én nem voltam benne ebben a társaságban, mert én nem bírtam velük lépést tartani. Én mindenhez értettem, amihez ezek az úri kisasszonyok nem. Tudtam főzni nagyon hamar; mindenre anyám tanított meg, mert muszáj volt. Nagyon utáltak az iskolában, én ezt vállaltam. Én sehova sem tartoztam. Volt zsidó cserkészcsapat, oda nem tartoztam, mert görög katolikus voltam. 1945 után még kötelező volt a hittan [A kötelező iskolai hitoktatást 1949 szeptemberében törölte el az Elnöki Tanács 1949: 5. sz. törvényerejű rendelete. – A szerk.], de mivel görög katolikus én voltam egyedül az iskolában, a tisztelendő lakására mentem hittanra, aki a bátyámnak volt a lelkésze. Engem érdekelt is a vallástörténet, szertartástan, meg hogy hogy volt ez az egyházszakadás [1054-ben történt az egyházszakadás, amely a keleti, görög (bizánci) szertartású kereszténységet majdnem teljes egészében elszakította a nyugati Rómától. – A szerk.]. Egészen addig jártam, ameddig nyiladozott az eszem, és megkérdeztem tőle, hogy miért nem mentette meg a bátyámat. Tudtam, hogy vidéki ember a tisztelendő, mondtam neki, hogy elvitette volna magával, és azt mondta volna, hogy Erdélyből jött menekült, az unokaöcsém. Senki a papnak a szavát nem vonta volna kétségbe. És azt mondta, hogy Istennek mártírokra van szüksége. Mondtam neki, hogy ronda képmutató, miért nem azt mondja, hogy gyáva voltam, kislányom. Azt elfogadtam volna. Jött a fordulat éve [lásd: kommunista hatalomátvétel Magyarországon], nem volt már akkor kötelező, soha többet nem mentem hittanra. Templomba eljártam anyukámmal. Ott volt egy nagyon kedves néni, a sekrestyés [A sekrestye a templomban a szentély melletti kisebb-nagyobb helyiség, ahol a miséhez szükséges ruhákat és eszközöket tartják. Itt ölti föl a pap a miseruhát. – A szerk.] néni. Annyira magányosak lettünk, mindenki körülünk eltűnt, a lakásunk, a holmiink, a testvérek, a nagyszülők. Anyánk keresett valamit, és az a szentendrei néni, amikor a templom után bementünk, mert ott mentünk el mellettük, megkínált bennünket mindenfélével, Húsvétkor kaptunk kis szentelt sonkát, süteményt. Olyan volt, mint egy rokonunk. Vasárnap nem volt hova mennünk – régebben mindig mentünk a nagymamához, de mindenki eltűnt –, és átmentünk hozzájuk, nagyon szerettük őket.

A háború után

14 éves koromban lehetett választani, hogy reál vagy humán tagozatra menjek-e. Anyám az égvilágon mindent rám bízott. Még az írását is szégyellte, és mindig azt mondta, ha valamit alá kellett írni, hogy „írd alá, Juditkám, te sokkal jobban tudod az én írásomat”. Humánra mentem, de ez csak egy évig ment, mert aztán jött az iskolák államosítása, és minden osztály egyforma volt. Sok gyerek disszidált, eltűntek. Furcsa, félelemteli légkör volt, hogy nem mertük megkérdezni. Negyedikben még hatvanan voltunk, és tizenhatan érettségiztünk. Ez volt az utolsó 8 évfolyamos gimnáziumi osztály.

Megalakult a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége, a MINSZ, és azon belül a Diákszövetség [(MINSZ) - 1948-ban alakult mint az ifjúsági szervezeteket összefogó csúcsszervezet. Feladata az MDP befolyásának növelése az ifjúság körében és a termelés segítése (pl. munkaversenyek szervezésével). 1950-ben, a DISZ megalakulásával megszűnt. - A szerk.]. Én abba rögtön beléptem, iskolavezetőségi tag lettem. Iskolai önkormányzatot alakítottunk. Volt egyenruhánk, sötét blúz, öv, övcsat - rajta Kossuth-címer, fáklya, semmi vörös csillag, nem volt kommunista egyáltalán -, és egy sötétkék nyakkendő. Nekem ezáltal meg volt oldva a ruházódásom, ilyenben jártunk öten vagy hatan az osztályban. Értelmiségi gyerekek voltunk, de nyomorultak, a legtöbbnek a papája elpusztult. Hárman - az osztálytanács - bemehettünk a konferenciára is, és beleszóltunk az osztályzásba. Nagyon undok diktatórikus dolgot csináltunk, leosztályoztuk az osztálytársainkat: aki nem tetszett nekünk, az rossz jegyet kapott. Én oktatási felelős lettem, de később már kerületi szinten. A saját nagyképűségem révén 14-15 évesen jártam én szemináriumra.

1948-ban mentünk falujárásra [Az MDP vidéki agitációjának egyik formája volt; a kommunista párt gyenge szereplése az 1945. évi választásokon, amikor is nyilvánvaló lett, hogy még az újonnan földhöz juttatott gazdák többsége is a kommunista párt ellen szavazott, 1946-ban arra indította a pártvezetést, hogy megszervezze a falujárási mozgalmat. A cél helyi pártszervezetek létrehozása vagy megerősítése volt, és a kommunistaellenes hangulat és előítéletek eloszlatása. A falujárásban többnyire nagyvárosi munkások és egyetemi hallgatók vettek részt önkéntesen vagy igazodási óhajból/kényszerből. 1953 körül a mozgalom elenyészett. - A szerk.]. Utólag tudtam meg, hogy Olaszliszka volt a végcél, ahol ellenálltak az iskola államosításának. Elérkeztünk ebbe a faluba, és ott műsort adtunk. Házakhoz voltunk kiadva, hogy ott alszunk, ott étkezünk, minden, és nekünk agitálni kellett, hogy szavazzanak a népfontra. Utólag megtudtam, hogy ezt a falut már agyonkínózták, egy csomó férfit elvittek, minden. El nem lehet képzelni azt a hangulatot. Ültünk az asztalnál, én mondhattam akármit, ezek nem szólaltak meg. Gondolták, ha nem mondanak semmit, abból nincs baj. Mi nem tudtuk ezt. Mi csak eszközei voltunk a politikának. Mi azt hittük, hogy még mindig népfront van, és már régen a kommunista párt irányított.

A Jókai téren volt ez a párthelyiség, oda szerettem menni, mert ott szerettek engem. Pici gyerekkoromtól könnyen tanultam, szerettem szavalni. És ez egy ilyen kis közösség lett. Valószínűleg sok zsidó lehetett ott, akik keresték a helyüket. Volt mindig kis összejövetel, mindenki hozott süteményt vagy szendvicseket, volt teázás és műsor. Két fellépő volt. Én szavaltam, [a fiú] meg táncolt.

A háború után nem merült fel senkiben, aki megmaradt, hogy elmenjünk innen. Az egész családja anyukámnak arra ment, hogy minél jobban asszimilálódjunk. Soha nem láttam semelyik lakásban pajeszt meg táleszt, az én anyukámnak eszébe nem jutott gyertyát gyújtani, meg hogy péntek van. A bátyám, mikor görög katolikus vallású volt, pénteken böjtölt, tehát nem lehetett húst főzni. Meg hogy mise előtt nem lehet enni-inni [Mise előtt lehetett enni, de ha valaki áldozni is akart, akkor a délelőtti mise előtt éjfélről böjtölnie kellett, legfeljebb tiszta vizet ihatott. – A szerk.]. Agyonvert volna, ha látja, hogy egy korty vizet iszom, mert ő komolyan vette. Én olyan vallásos voltam. Egészen addig, míg a hitoktató azt nem mondta, hogy a bátyám... Abban a pillanatban, mintha elvágta volna, jött a mozgalom. A mozgalom sokáig tartott, egyetemista koromig. De soha nem léptem be a kommunista pártba. Ha lett volna szociáldemokrata párt, abba talán belépek. Nagyon sokszor be akartak léptetni, és mindig elmagyaráztam, hogy én ezt a pártfegyelmet nem bírom elviselni. Énnekem kell, hogy megmondhassam a véleményemet. És különben is, ezekkel a nyilasokkal nem vagyok egy pártban.

Az igazgatónőnk, miután az iskolát államosították, kemény bolsevik volt. Azt mondta nekem, hogy te méész a Lenin Intézetbe. Mondtam, hogy én nem megyek, én művészettörténész akartam lenni. Azt mondta, a Rákosi-ösztöndíjat garantálom neked. Az akkor, amikor anyukámnak 500 forint volt a fizetése, 2000 forintot jelentett volna havonta. Mondtam, hogy nem, ilyen makacsul. Jelentkeztem, művészettörténetből felvételiztem, és a felvételi bizottság vezetője látta, hogy értelmes vagyok, bármit kérdezett, szakirodalmat, ismertem mindent, a legfrissebb dolgokat. Akkor azt mondta, egy művészettörténésznek nyelveket is kell tudni. Mondom latin, német, angol, francia, orosz, elég öt nyelv? Adott minden nyelvből egy szöveget, hogy én azt fordítsam le. Úgy látszik, hogy a latin sikerülhetett a legjobban, mert azt mondta, hogy latin szakra fölvesz [Az 1950-es évek elején a feszített beiskolázási törekvések eredményeképpen irreálisan magas felvételi arányszámokat szabtak meg. A teljesítendő (tervszámokban meghatározott) számok nem feleltek meg sem a valós igényeknek, sem pedig a valós jelentkezési arányoknak. A rendszer ebben az esetben a jelentkezőket mechanikusan más területre irányította, nagyon sokan létszámfelettség, illetve más területen jelentkező létszámhiány miatt teljesen más szakra nyertek felvételt, mint ahová eredetileg jelentkeztek. (Ladányi Andor: Felsőoktatási politika 1949–1958. Budapest, 1986, Kossuth, 42. old.) – A szerk.]. Mondom, én oda nem megyek. Hát aztán kapok egy papírt, hogy fölvettek angol szakra. Akkor összetalálkoztam egy nagyon okos emberrel, aki azt mondta, menjek én csak angol szakra, jobban járok. A művészettörténetben annyira ki van szabva Magyarországon, hogy kinek mi a területe, hogy maximum a bizományiban lehetnék becsüs. Ha pedig az angolt elvégzem, akkor előttem a világ, az mindenütt jó, még művészettörténész is lehetek. És én akkor ezt a tanácsot megfogadtam.

Az angol szak egy nagy tereméből állt, ami a könyvtárterem volt, és még egy szobából. Az órák mind ott voltak a könyvtárban. Négy tanár volt az angol tanszék, nyolcan vagy kilencen voltunk diákok. Jött az első óra, beszélgettünk, kiderült, hogy itt senki az égvilágon nem akart angol szakra jönni. Vallástörténésztől elkezdve mindenféleképpen volt itt jelentkező. Vitás is volt egyáltalán, hogy indul-e angol szak, nem is lehetett jelentkezni rá. Ez volt az első év, amikor senki nem érettségizett angolból. A legelső óránk angol nyelvű volt. Bejött a tanár, s elkezdett angolul mesélni. És mi úgy néztük. S azt mondta, miért nem jegyzitek? Én egyedül tudtam annyit angolul, hogy megmondjam: azért tanár úr, mert nem tudunk angolul. Jaj, azt mondja, rossz helyre jöttem be, és már ment is ki. Szaladtam utána, mondom, nem, mi vagyunk az angol. Úgy van, hogy én ez akartam lenni, az az,

az amaz. Hát őt ez nem érdekli, tanuljunk meg angolul. Volt ott néhány hülye lány, akik elrohantak a tanulmányi osztályra, hogy ők munkásszármazásúak, és hogy ez van. És behívták ezt a Herveit, és kötelezték, hogy fél évig magyarul kell tartani az óráit. Erre aztán elszabadult a pokol. Úgy bánt velünk, mint az állatokkal. Hatan maradtunk rögtön már az első év végére. Aztán egyszer csak közölték velünk, hogy magyar szakosok lettünk.

Kaptam szociális segílyt, és aztán, mert kitűnő voltam, tanulmányi ösztöndíjat, Úgyhogy körülbelül ugyanannyi volt az ösztöndíjam, mint anyuka fizetése, a szakkönyvekért például csak 25 százalékot kellett fizetni, menzát is sokkal olcsóbban kaptunk. Én bizony vasárnap is bementem egy lábassal, és hazavittem. És nekünk anyuval ebédünk-vacsoránk megvolt belőle. Minden nyáron elmentem oda, ahol anyukám dolgozott, egész nyárra keresni egy kis pénzt, mert nyáron nem volt ösztöndíj. Nyaralás soha nem volt. Anyukámmal nagy turisták voltunk, és turistaházba mentünk fillérékért közös szobába [azaz más, idegen kirándulókkal közös szobába]. Azért jártunk az Operába, hangversenyre, a legolcsóbb helyre, de jártunk; könyveket is vettünk, erre azért anyám adott mindig.

A férjemmel együtt jártunk egyetemre. Egyidősek vagyunk, 1934-ben született ő is. S. Cs-nek hívják. Schilling volt. Celldömölki sváb család. A papa kisnyilas volt, aztán párttag lett, ez így szokott lenni. Cs. négy évig járt Kőszegen a bencésekhez, és amikor államosították az iskolát, négy évet Celldömölkön gimnáziumba. Okos fiú volt, elküldték a Lenin Intézetbe [1952 tavaszán az ELTE Egyetemi Orosz Intézete átalakult Lenin Intézetté. Feladata: „Magas színvonalú marxista-leninista képzettséggel rendelkező és az orosz nyelvet jól ismerő egyetemi előadók, ideológiai munkaterületen dolgozó funkcionáriusok képzése. 1956-ban szűnt meg. – A szerk.]. Egy évet járt oda, de nagyon utálta. Volt neki egy nagybátyja, és amikor ő nagyon panaszkodott otthon, akkor az anyukája elment hozzá, hogy segítsen rajta. Egy telefonjába került, Cs.-t betette a bölcsészkarra. Másodévtől már a bölcsészkarra járt, magyar szakos volt.

Aztán jött ez a nyár, és mondták, hogy lehet dolgozni a KISZ Központban [Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség 1957-től létezett; elődje a DISZ, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége volt. A DISZ az MDP vezetése alatt álló, a 14–25 éves fiatalokat tömörítő ifjúsági tömegszervezet volt, a MINSZ által tömörített ifjúsági rétegszervezetek egybeolvasztásával jött létre 1950-ben. Lapja a „Szabad Ifjúság” volt. – A szerk.], mert szerveznek egy KISZ vezetőképző tábort, és akkor megkapom az ösztöndíjat. Az én dolgom volt, hogy megfogalmazzam azt a levelet, amivel meghívjuk az illetőket, meg kiborítékozzam. Többek között S. Cs. is rajta volt, akit én nem ismertem. Ez augusztus 20-án indult, és volt valami nagy bál a Közgazdasági Egyetemen, és ott a Buch Pali nevű tanársegéddel nagyon jól táncoltam egész este. Másnap volt az új emberekkel ismerkedési est, és ott odamentem a Bóka László professzor úrhoz [Bóka László (1910–1964): a 20. századi magyar irodalom kutatója (könyvei jelentek meg József Attiláról és Ady Endréről), író, kritikus. Közoktatásügyi államtitkár (1947–1950), majd az ELTE egyetemi tanára. Verseskötetei és regényei is megjelentek. – A szerk.], akit az apám jól ismert, beszélgetni, és odajött valami fiú is, ez volt a későbbi férjem. Aztán később volt tánc, és valami ősemberszerű muki fölkért. S akkor odaszóltam Cs.-nek, hogy ha ez a muki fölkér, akkor mindig kérjen le, és akkor lekért. Az első mondat – soha nem felejttem el – az volt, hogy „ugye, a Buch Pali zsidó?” Mondom, én nem tudom, de én az vagyok. Ez volt az első mondat. Mert én ezt elhatároztam a háború után rögtön, hogy megmondom, ha valaki megkérdezi, mert én azt nem akarom, hogy aztán valami nyilas legyen. Nem dicsekszem vele, de megmondom. Ezt az egész zsidóság dolgot majdnemhogyan szégyelltem, ez az áldozatok szégyene, szörnyű. Szégyelltem.

Ha lehet, akkor nem tagadom meg, de ha lehet, én görög katolikus vagyok – amikor kellett –, amikor már nem kellett, akkor MINSZ-tag vagyok. Cs. nem szólt semmit. Nagyon lázadt a saját celldömölki valósága ellen. Talán nem is a nyíltság ellen, hanem ez ellen a kispolgári lét ellen. Egy könyv nem volt náluk. A falon háziáldás meg ez a családi ágy nagy párnával. Később mindig mondta nekem, hogy neki majd lesz kocsija, meg felöltözünk a Váci utcából, és akkor elmegyünk, megmutatjuk magunkat Celldömölkön.

Cs. nagyon kitartó volt, mindig jött, beszélgettünk meg sétáltunk. Mikor vége lett ennek a tábornak, akkor én olyan szerelmes voltam, hogy. Kezdődött az egyetem, és ő csak jött, jött. Anyukámmal első pillanattól kezdve nagyon nem értették meg egymást. Ő kollégista volt, ezért mindig odajött hozzánk. Anyukám felügyelt – a kályha mellett üdögéltünk, beszélgettünk, és anyuka nem nagyon ment ki. Anyám egyszer azt mondja Cs.-nak, hogy ha ennyire szereti, miért nem kéri meg a kezét? Azt mondja Cs., megkérem a kezét.

Cs. pár hónapig tanított, aztán felvették a Magvetőbe. 1956-ban elvitték katonának vidékre, engem meg le akartak rakni egy másik vidéki városba. Elrohantunk a Bókai professzorhoz, és ő elintézte, hogy engem is ugyanoda helyezzenek, Szerencsre. Lementem, és bementem ott az oktatási osztályra. Óh, örömmel várjuk, le lehet tenni az esküt, s akkor Cs.-nek betudjuk a katonaságot. Azt mondta: Cs.-nek Szerencsen a gimnáziumban van egy magyartanári állás, látjuk, hogy az elvtársnő orosz is tanult, Szerencs külterületén, Bekecsen van egy orosz tanári állás, és a szerencsi gimnáziumban taníthat németet. Ott kint, azt mondja, van egy pedagóguslakás, és odaköltözünk. Kimentem oda, hogy megnézzem a lakást, és jelentkezzem az iskolaigazgatónál. Azt mondja, ne vicceljen, mi az, hogy magát kinevezik? Hát innen, Bekecsről ment a nem tudom, kinek a lánya, az jövőre fog végezni orosz szakon, az övé ez az állás. Hát jó, akkor addig csináljam. Mondom, és a lakás? Hát abban benne lakik a nyugdíjas tanítónő, hát mi azt innen nem rakhatjuk ki, az idevalósi. Erre fogtam magam, fölutaztam Pestre, s írtam nekik egy levelet, hogy mivel semmit, amit ígértek nem tartottak be – tehát nincs tanári lakás, nincs megoldva az étkezés, nincs megoldva a közlekedés –, én ezt az állást nem fogadom el. És megírtam Cs.-nek is. Cs.-től egy szemrehányó levél jött, hogy leszerелеk és hova megyek. A kollégiumból már kitétek, nincs állásom. Kató néni, aki a könyvkiadónál dolgozott, azt mondta, hogy ő most hallotta, hogy a könyvesboltokban angol nyelvtanfolyamot fognak indítani a dolgozók számára, keresnek angol tanárt, ő engem oda behoz. Elmagyarázták, hogy az út az, hogy el kell mennem egy munkaközvetítőhöz, és azok közvetíthetnek engem ki munkára. Bementem, és kiközvetítettek. Kiderült, hogy még szervezés alatt áll az angol nyelvtanfolyam, addig hát menni kell egy olyan könyvesboltba, ahol vannak idegen nyelvű könyvek. Ez volt az Egyetemi Könyvesbolt. Én voltam a legfiatalabb és a legmagasabb képesítésű, két diplomával, de én voltam a kisjancsi, minden szar munkát velem csináltattak meg.

Cs. közben megjött, és rögtön elment harcolni a Széna térre. Én is mentem mindenhová, ott voltam a Rádiónál, a parlamentnél, mindenütt [lásd: 1956-os forradalom]. Úgy éreztem, hogy ez az én forradalmam, ott kell lennem. Úgy nézett ki október 3-án [azaz: november 3-án], hogy most már nyugalom és béke van, és letették a fegyvert a csapatok. Mire ébredünk másnap reggel? Óriási ágyúdörgés, a rádióban bemondják, hogy csapataink harcban állnak. Anyu tudta, hogy férfi ne menjen ki az utcára, mert vagy elmegy harcolni, vagy elviszik az oroszok [Utalás a háború utáni helyzetre. Lásd: málenkij robot]. Anyukám ment ki kenyérért, sorban állt, nem engedett ki minket egyáltalán az utcára. Amikor egy kicsit elcsitultak a dolgok, akkor kimentünk, hogy megnézzük, mi

van. Na és akkor Cs. azt mondta, hogy hazamegy Celldömölkre, megnézi, hogy mi van. Akkor már folyt a disszidálás, és én azt gondoltam, hogy az életben nem látom. Volt két nagynénje Amerikában, akik 1945-ben disszidáltak. Eltelt egy hónap, semmi hírem nem volt róla, és egyszer csak beállít, hogy ő nem tudott elmenni miattam. És én akkor is mondtam neki, hogy nézd, én nem akarok elmenni, itt van anyukám, ő sem akar, de menj nyugodtan. De nem, mert csak együtt megyünk.

Megengedték, hogy egy kicsit ott legyen a kollégiumban, de egy idő után már el kellett hagynia a kollégiumot, és se állása, semmi. A Bókai professzor utánanyúlt – a Tudományos Akadémián akkor kezdték csinálni azt a nagylexikont, és lehetett címszavakat szerkeszteni. Ez egy ilyen félig mechanikus munka volt, de fizettek érte. És hát valami lakás kell. A Bóka professzor szólt az anyósának, aki az Egyetem téren egy nagy házban lakott, és ott a velük szemben levő lakásban volt egy albérleti szoba kiadó. Jótállást vállaltak, és Cs. megkapta a szobát. De ki volt kötve, hogy ide nő nem teheti be a lábát. Na most, akkor mi legyen? Sétálgattunk az Engels téren, ott van az V. kerületi tanács, és azt mondja Cs., hogy házasodjunk össze, az lenne a legjobb, akkor nem mondhatnák, hogy a feleség nem jöhet ide. Mondom, jó. Azt mondja, menjünk be, kérdezzük meg, mikor lehet legközelebb. Mondták, hogy pénteken. Előjegyeztettük hát magunkat péntekre. Az anyakönyvvezetőnél a Cs. tanúja Bóka professzor volt, az én tanúm pedig a házból egy néprajzkutató. Ők voltak és anyuka, senki más. És utána a Bóka – neki ugye volt akadémiai kocsija – föl vitt a Várba, hogy ünnepeljünk. A Tárnok Cukrászdában rendelt nekünk két dobostortát meg egy konyakot. Délelőtt volt az esküvő tizenegykor, és Cs.-nek már 12-re kellett menni dolgozni. A Bóka szerzett neki egy állást egy nevelőintézet kollégiumában a Sas-hegyen, ő ott volt a nevelőtanár.

Az albérleti szobánknak a következő volt a berendezése. Volt benne sodrony négy lábon, amin volt egy matrac. Cs.-nek volt egy paplana, párnája, anyukámtól később kaptam huzatokat. Amikor terhes lettem, anyukám azt akarta, hogy költözzünk oda. Azt mondta Cs., hogy ő odajön, ha leválasztják a lakást. Mondta anyukám, hogy ő ezt egyedül nem tudja végigcsinálni, valaki legyen ott, mert ő nem tud annyit mesterrel bánni. Cs. hallani se akart róla.

A főbérlő néni tüdőbajos volt, mi rettegtünk, hogy megfertőződik a gyerek. Poloskás volt a lakás, hiába védekeztünk, mindenhova bemásztak. Cs. nagyon nyomott volt ettől, és akkor az Ortutaynak [Ortutay Gyula (1910–1978), néprajztudós, egyetemi tanár (ELTE). Tudományos munkássága mellett számos politikai funkciója is volt (1948/49 – a Kisgazdapárt társelnöke, 1945–47: a Rádió elnöke, 1947–1950: vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1957–1964: a Hazafias Népfront titkára, majd alelnöke (1964–1978), az Elnöki Tanács tagja (1958–1978). – A szerk.] szerkesztette egy könyvét. Elmesélte neki ezt a kétségbeejtő helyzetet. Azt mondja, ó, majd én segítek rajtatok. A VIII. kerületi tanácselnök most kért tőlem vizsgahalasztást, megmondom neki, hogy nem adok halasztást, csak ha ad egy lakást. Akkor kaptunk egy szükséglakást, tetőtér volt az udvar felé. El nem tudod képzelni azt a boldogságot, hogy lett egy önálló lakásunk. Konyha nem volt, csak fürdőszoba, WC. Egy ablak volt rajta, a gyerekhez jutott; neki lett elválasztva függönnyel egy külön kis gyerekszoba. A házfelügyelő nagyon ügyes volt, az egész kis előteret bepolcozta, mert akkor már nagyon sok könyvünk volt; Cs. könyvkiadónál volt, és kapta a példányokat, meg az íróktól is kapott. Volt egy cserépkályha, de az reggelre mindig kihűlt, a mellékhelyiségek pedig irtózatosan hidegek voltak. Folyton beázott, a gyerek kapott egy krónikus középfülgyulladás, mert nedves és gombás volt a lakás. Szóval nem volt egy egyszerű élet, de mégis a saját lakásunk volt. 1970-ig

laktunk ott. Cs. el volt foglalva, éjszaka járt haza. Hazajött, a gyerek aludt, nem is tudom, hogy tudta-e, hogy van apja. Abszolút egyedül neveltem föl. Mikor elköltöztünk a szükséglakásba, Cs. otthon dolgozott, de idegesítette a gyerek. Úgyhogy én a gyereket mindig elvittem. Budapest összes múzeumait végigjártuk.

Eszter mindent tudott a családról, a háborúról, de nem neveltem egyáltalán zsidónak, sőt meg is van keresztelve, mert az anyósoméék követelték ezt. Cs. nem vallásos, utálja a papokat. De a következőt mondták az anyósék, és erre én mit mondjak?! „És ha még egyszer ilyen rendszer lesz, a lelkedre veszed, hogy a gyereknek emiatt baja legyen?”

Miután megszületett a gyerek, angol nyelvű gyereksétáltatást vállaltam. Őt toltam a kocsiban, és két gyerek jött velem, és azokat angolra tanítottam minden nap. Nem akartam bölcsődébe adni. Elvittem anyukához, ott adtam angolórákat. A gyerek állt a járókában, játszott. Akkor gondoltam, hogy óvodába menjen, megpróbálom állást szerezni. Nem volt egyszerű dolog. Írtam egy kérvényt, hogy vállalom mindent, úttörővezetést, napközit, bármit, eddig hol voltam, mit csináltam, hol végeztem, és azt beadtam minden kerületbe. Semmi. Aztán jött egy telefon, hogy a VIII. kerületben kéne valakit helyettesíteni. Odakerültem, magyart és történelmet tanítottam – anyukám közben vigyázott a gyerekekre –, egy fél évig voltam ott. Utána mentem, ahova kellett, egy hétre, két hétre, végigtanítottam a VIII. kerületet. A VIII. kerületben rendkívül hírhedt iskolák voltak, a tanárok ittak, nem tanítottak, bejöttek, végigverték a gyerekeket, szóval elképesztő helyek voltak. Szerencsétlen cigánygyerekek, akiknek a szülei börtönben voltak, látszott, hogy mindig csak bántják őket. S ők megéreztek, hogy én emberileg bánok velük.

A lányom kitalálta, hogy ő spanyolt akar tanulni, olyan nyelvet, amit nem tud senki, és elment a Szinyeibe, és elintézte magának, hogy fölvegyék. Zseniális emberek közé került. Nagyon jó volt magyarból, történelemből, spanyolból egészen kiváló. Azt találták ki a tanárai, hogy mivel spanyol szakra akkor csak kettőt vettek föl, diplomaták gyerekeit, nem is érdemes ezt megpróbálni, hanem menjen magyar-pedagógia szakra. Végig kitűnő volt mindig. Első év után egy táborban megismerkedett a férjével, a Péterrel, aki matematikus, akkor ő negyedéves volt. Nem zsidó. Eszter húsz éves volt, amikor összeházasodtak. Az esküvőn senki más nem volt, csak a két tanú. Akkor ott laktak anyukámnál, kaptak egy szobát, szépen berendezkedtek. Ott született Pannika 1980-ban. Eszter nem hagyott ki évet az egyetemen, levizsgázott, addig vigyázott rá a nagymama. 1985-ben elváltak. Eszter nem ment újra férjhez; amikor elváltak, ő is egy fiúhoz ment, akivel együtt lakott, egy nem zsidóhoz.

35 évi házasság után elváltam. Cs. párttag volt, nagyon jóban voltak Aczéllal [Aczél György (1917–1991) – politikus, az MSZMP KB (1956–1989) és az MSZMP Politikai Bizottságának (1970–1988) tagja volt. Az 1960-as évek közepétől 1985-ig a magyar kulturális élet legfőbb irányítója volt. – A szerk.] és Pozsgayval [Pozsgay Imre (1933) – politikus, vezetője volt az MSZMP KB Sajtóosztályának, 1976–1982 között művelődési, ill. kulturális miniszter, tagja volt az MSZMP Központi Bizottságának, a Hazafias Népfront főtárgyalója volt. 1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásain ő vezette az MSZMP tárgyalóküldöttségét. – A szerk.]. Mindig tanácsot kértek tőle irodalomban, képzőművészetben. De mi benne voltunk ebben az ellenállós társaságban is, mindenkit ismertünk, minden ilyen kiadványunk megvolt. Mi hoztuk be a felforgató irodalmat. Cs. mindig azt gondolta, hogy minket lehallgatnak. És amikor telefonáltunk, mindig azt mondta, na most ezt a lehallgatónak mondom.

Nekem van két unokatestvérem, az egyik Párizsban él, a másik Londonban, és nagyon jóban voltunk, mikor kint voltunk Angliában, meglátogattuk őket, és ők is egy darabig jöttek hozzánk, de egyszer csak elmaradtak. Megkérdeztem a másik unokatestvéremtől, hogy miért nem jönnek soha, és azt mondja, megmondom őszintén, hogy Cs.-ről az a vélemény, hogy ő egy beépített ember. Erre azt mondja, a te biboldó rokonaid! [A biboldó pejoratív szó a zsidóra.] Abban a pillanatban úgy éreztem, hogy én 35 évig egy idegen emberrel éltem együtt. Hogy mondhat ilyet?! Én azt hittem, hogy ez egy intelligens, művelt, liberális, jólelkű, érzékeny ember! Kivel élek én együtt!? Egy részeg, nyilas kocsisal!? Elképesztő érzés volt, de úgy gondoltam, az lesz a legegyszerűbb, ha nem szólok. Elmúlt két hét, hogy én nem szóltam hozzá, eléje tettem a kávéját, a kajáját, kimostam, minden, de nem szóltam egy szót sem. Nem vette észre. Gondoltam, hogy hátha észhez tér. Aztán elköltöztem tőle, először a lányommal laktunk együtt, aztán neki sikerült egy külön lakást találni. Azóta élek egyedül. A férjemmel a válás óta nem találkoztam. A lányom és az unokám tartották vele a kapcsolatot, tőlük tudtam meg, hogy meghalt. A közös életünk minden apró darabját és komoly értékét is az az idegen nő kapta, akivel ez utolsó időkben együtt élt.

A mai napig sem tudok semmit a zsidó vallásból. Anyukám sem tudott héberül olvasni, csak az imákat néha hallottam, de nem nagyon tudom. Zsinagógában csak úgy voltam, hogy hangversenyen. Nekem nem jutott eszembe, hogy mint templomba bemenjek, de ha kaptam tiszteletjegyet, akkor elmentem. Mikor voltunk Prágában, bementem a régi zsinagógába, de múzeumként. Nem nagyon használtunk otthon zsidó kifejezéseket. Nálunk Babits volt az isten, az első vers, amit kívülről megtanultam, az Babitsnak az „Édes az otthon” című verse. És amit először hallottam zenét, az Bartók feldolgozású népdalok voltak: apukám ezeket szerette. Tehát zsidó dallam – én ezt felnőtt koromban hallottam. Apukámnak, ha belegondolok, nem hiszem, hogy bármi konkrét istenhite lett volna. És én ezt magamban is érzem, el tudok gyönyörködni egy virágban, egy kavicsban. Például abban hiszek, hogy addig él valaki, míg valaki szeretettel gondol rá, tehát addig nem érzem halottnak.

Van néhány étel, amit, azt hiszem, igen tradicionálisan csinál az anyám is. Azt is gondolom, hogy azért nálunk csak valamennyire kóser háztartás volt. Anyám a háború után is rettentően figyelt néhány dologra, mit mivel igen vagy nem lehet együtt vagy egy lábasban főzni [lásd: étkezési törvények]. Volt egy babfőzelék, amit gyűlöltem, szép nagy babok és fahéj volt benne. Annyira utáltam, mert olyan jó lett volna, ha jó hagymás, fokhagymás lett volna, de nem, ilyen édeskés volt. És amikor a férjem egyszer vett nekem egy zsidó szakácskönyvet, azt mondta, hogy miért nősültem be én a nemzetközi társaságba? Sólet, imádta ezeket a kajákat, és vett egy zsidó szakácskönyvet, abból tanultam meg egy csomót.

Egész gyerekkoromban a zsidósághoz csak negatív élmények kapcsolódtak. Zuglóban nem nagyon laknak zsidók. Ha végiggondolom, itt nekem nem volt egyetlen egy osztálytársam se, akire úgy gondolok, nem volt ez nyilvánvaló.

Én magyar zsidónak határozom meg magam. A zsidóságom a polgári hagyomány. Az, hogy természetes dolog, ha semmi pénze sincs az embernek, a könyv, hogy én úgy nőttem föl, hogy mindig mindenki tanult otthon. A műveltség, a zene, a kottaismeret; a tolerancia, ez emberek iránti érdeklődés. Most megint öt embert készítek elő színművészetire, eszembe nem jut arra gondolni, hogy ez is egy zsidó. Én örülök, hogy zsidó vagyok, mindennek örülök, amin átmentem, kivéve azt, hogy őt, apámat megölték, de nem bánom, hogy voltam a gettóban. Annyira át tudom érezni

másoknak a szenvedését, nemcsak zsidókét, mindenkiét.

Magyarnak érzem magamat határozottan. Nagyon sokszor föltették a tanítványaim nekem a kérdést, hogy miért maradtam itt 1956-ban. Mondtam nekik, lehet, hogy furcsa, de engem a nyelv és az irodalom tart itt. Nem bírnék egy olyan országban élni, ahol nekem azok a verssorok, azok a szavak senkinek nem jelentenek semmit. Én annyira soha nem fogok egy másik nyelvet megtanulni, hogy ez ugyanazt jelentse.

Jártam Izraelben a lányommal és az unokámmal, ő nagyon kívánczozott oda. Voltunk kibucban is, és a Panni, mikor meglátta, hogy a gyerekeket kerek kis járókában tologatják, és van köztük vörös hajú, fehér bőrű, fekete, azt mondta, hogy ő idejön, és ezt akarja csinálni. Mi az Eszterrel eléggé magánosok vagyunk. Éreztem, hogy én például valószínű, hogy egy ilyen kibucban nem tudnék élni.

A népszámlálásnál, tavaly februárban és nem mondtam, hogy zsidó lenne a vallásom. Tőlem senki ne kérdezzen semmi ilyesmit! Mert pont erről van szó, hogy én egy olyan országban akarok élni, ahol nem kell erről nyilvánosan vallomást tenni. Miért kellene? Én a demokrácia részének érzem azt, hogy vagy válaszolok, vagy nem, az is az én jogom. Mivel én nem fizetek egyházi adót, nem járok templomba se. Hát mitől vagyok én zsidó? Attól, hogy a zsidótörvények szerint annak számítok? Akkor elfogadom. De egyébként ez egy más dolog, ez egy lelki, érzelmi dolog. Én azt gyűlölöm, hogy nekem erről nyilvánosan vallani kelljen, és szerintem rengetegen vannak így. Szóval én azt mondtam, semmi. Görög katolikus meg annyira nem vagyok, azóta, amióta ez az incidens történt [a hitoktatóval] - utána még mentünk, de már a templomba nem. Nekem onnan nagyon kellemes élményeim vannak, én szerettem abban a kis templomban lenni, szerettem a bizalmas kis légkörét, a szép ősi dallamokat, ezt a bizánci hangulatát a dolognak. Én sokszor gondolkodom ezen, hogyha meg kéne magamat határozni, akkor biztos, hogy a görög katolikus kimaradna belőle, csak az maradna, hogy szimpátia. A katolikus vallásnál sokkal szimpatikusabb a görög katolikus.

A dualizmus kora a teljes asszimiláció kora volt. Kinek jutott eszébe az Akadémián azt mondani a Goldziher Ignácra [Goldziher Ignác (1850-1921) a modern iszlámkutatás megalapozója, a muszlim vallás-, jog- és filozófiatörténet, folklór, az arab nyelvtudomány egyik legjelentősebb kutatója volt. - A szerk.] vagy a Stein Aurélra [Stein Aurél (1862-1943) régész, orientalista, utazó, az MTA külső tagja, a calcuttai egyetem tanára, a lahorei Oriental College igazgatója. - A szerk.] vagy a nem tudom, kire, hogy zsidó? Ezek voltak a legnagyobbak - az én dédpapám is, aki először foglalkozott a kisebbségiek ügyeivel tudományosan, mint jogász. Vagy a Schiller Bódog, az unokaöcsém, aki régész volt és aranygyűrűvel végzett.